

مبانی نظری موسیقی ایرانی

حسین علیزاده، هومان اسعدی،

مینا افتاده، علی بیانی،

مصطفی کمال پورتراب، ساسان فاطمی

اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَعُوْذُ بِكَ مِنَ الْاِسْتِغْنَاءِ وَالْاِسْتِغْنَاءِ وَالْاِسْتِغْنَاءِ

مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری ماهور
 تهران، پل چوبی، خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف
 کدپستی ۱۶۱۱۹۷۵۵۱۶
 تلفن: ۷۷۵۰۲۴۰۰
www.mahoor.com
info@mahoor.com

میانی نظری موسیقی ایرانی

مؤلفان

حسین علیزاده، هومان اسعدی، مینا افتاده،
 علی بیانی، مصطفی کمال پورتراب، ساسان فاطمی

ویراستار فنی: ساسان فاطمی
 ویرایش ادبی: محمد آنتخاری
 طرح جلد: سینا برومندی
 حروف‌نگار و صفحه‌آرا: حمید قربان‌جو
 نت‌نگار: ماهان تهرودی
 چاپ پنجم: ماهور - ۱۴۰۰
 تعداد: ۳۰۰۰ جلد
 لیتوگرافی: کارا
 چاپ و صحافی: کهنمونی زاده

© حق چاپ محفوظ است.

شابک ۷-۲۲-۸۷۷۲-۹۶۴-۹۷۸ ISBN 978-964-8772-22-7

فهرست‌نویسی پیش از انتشار

عنوان و نام پدیدآور	میانی نظری موسیقی ایرانی / مؤلفان پورتراب، مصطفی کمال... [و دیگران].
مشخصات نشر	تهران: مؤسسه‌ی فرهنگی-هنری ماهور، ۱۳۸۸.
مشخصات ظاهری	۸ص: پارسیون.
شابک	978-964-8772-22-7
وضعیت فهرست‌نویسی	فیا
یادداشت	چاپ پنجم ۱۴۰۰
یادداشت	مؤلفان: حسین علیزاده، هومان اسعدی، مینا افتاده، علی بیانی، مصطفی کمال پورتراب، ساسان فاطمی.
یادداشت	چاپ قلی: چشم‌انداز، ۱۳۸۶.
موضوع	موسیقی ایرانی
موضوع	موسیقی ایرانی - دستگاه‌ها
شناسه افزوده	پورتراب، مصطفی کمال، ۱۳۰۴-
رده‌بندی کنگره	ML۳۲۴ / م۲ ۱۳۸۸
رده‌بندی دیویی	۳۷۳
شماره‌ی کتابشناسی ملی	۱۷۶۴۷۹۲

فهرست مطالب

۵	مقدمه
۷	فصل اول: نغمه و فاصله
۷	۱-۱ صدا
۸	۱-۲ نغمه
۱۲	۱-۳ فاصله (بعد)
۱۲	سه فاصله‌ی بسیار مهم
۱۵	چهار فاصله‌ی مهم دیگر
۲۰	فاصله‌های دیگر
۲۲	۱-۴ دانگ
۲۴	پرسش
۲۵	فصل دوم: مفاهیم بنیادین
۲۵	۲-۱ بستر صوتی، گام بالقوه و گام بالفعل
۲۹	۲-۲ مُد و مقام
۲۹	مُد
۳۱	مقام
۳۲	۲-۳ دستگاه و آواز
۳۲	دستگاه
۳۴	آواز
۳۶	۲-۴ چند اصطلاح مهم
۳۹	۲-۵ انواع گوشه
۴۰	۲-۶ ردیف
۴۲	جمع‌بندی فصل دوم
۴۳	پرسش
۴۴	فصل سوم: شناخت درآمدهای دستگاه‌ها و آوازها
۴۵	۳-۱ دستگاه شور
۴۸	۳-۲ آواز ابوعطا
۵۱	۳-۳ آواز بیات ترک
۵۴	۳-۴ آواز افشاری
۵۷	۳-۵ آواز دشتی
۶۰	۳-۶ دستگاه نوا
۶۲	۳-۷ دستگاه سه‌گاه
۶۵	۳-۸ دستگاه چهارگاه
۶۷	۳-۹ دستگاه همایون
۷۰	۳-۱۰ آواز اصفهان
۷۲	۳-۱۱ دستگاه ماهور
۷۴	۳-۱۲ دستگاه راست‌پنجگاه
۷۸	پرسش
۷۹	فهرست منابع

نغمه و فاصله

هدف‌های رفتاری: پس از پایان این فصل از فراگیر انتظار می‌رود:

۱. فاصله‌های مختلف موسیقی ایرانی را نام ببرد.
۲. فاصله‌های ملایم و ناملایم در موسیقی ایرانی را توضیح دهد.
۳. مفهوم دانگ و شرایط ایجاد آن در موسیقی ایرانی را توضیح دهد.

همه می‌دانیم که موسیقی، پیش از هر چیز، از صوت یا صدا ساخته می‌شود. به عبارت دیگر، بدون صدا هیچ نوع موسیقی‌ای وجود نخواهد داشت. بنابراین، قبل از هر چیز، صدا و مسایل مربوط به آن تعریف می‌شود.

۱-۱-۱ صدا

صدا از ارتعاش اجسام به وجود می‌آید. هنگامی که جسمی مرتعش می‌شود هوای اطراف خود را نیز به ارتعاش درمی‌آورد. به این ترتیب، صدایی تولید می‌کند که توسط همین هوا منتقل می‌شود و به گوش ما می‌رسد. تماس هوا با اجسام هم (مثل وزش باد در میان سیم‌های برق) آنها را به ارتعاش درمی‌آورد و ایجاد صدا می‌کند.

توجه: بدون هوا یا هر سیال دیگری (گاز یا مایع) صدایی وجود نخواهد داشت. اگر جسمی در خلأ مرتعش شود صدایی تولید نمی‌کند.

جسمی که مرتعش می‌شود و صدا تولید می‌کند می‌تواند مایع، گاز یا جامد باشد. این جسم مرتعش را منبع صدا یا منبع صوت می‌نامند. بعضی صداها دارای ارتعاش منظمی هستند. یعنی کاملاً معلوم است اجسامی که این صداها را به وجود می‌آورند در یک ثانیه چندبار نوسان می‌کنند، مثل صدای تار، پیانو، نی، کمانچه و مانند آنها.

فرکانس یا بسامد: تعداد ارتعاشات یک جسم در ثانیه را فرکانس یا بسامد می‌نامند که واحد سنجش آن هرتز (Hz) است.

تجربه کنیم: یک کوکبه‌ی (دیاپازون) شاخه‌ای را به ارتعاش درآورید (از نوع کوکبه‌هایی که صدای «لا»ی میان خطِ دوم در کلید سُل را تولید می‌کنند). این کوکبه هنگام برخورد با یک جسم ۴۴۰ بار در ثانیه نوسان می‌کند (یعنی فرکانس آن ۴۴۰ هرتز است) که همان فرکانس یا بسامد نت «لا» است. ارتعاشات شاخه‌های این کوکبه به قدری سریع و ریز است که به سختی دیده می‌شوند.

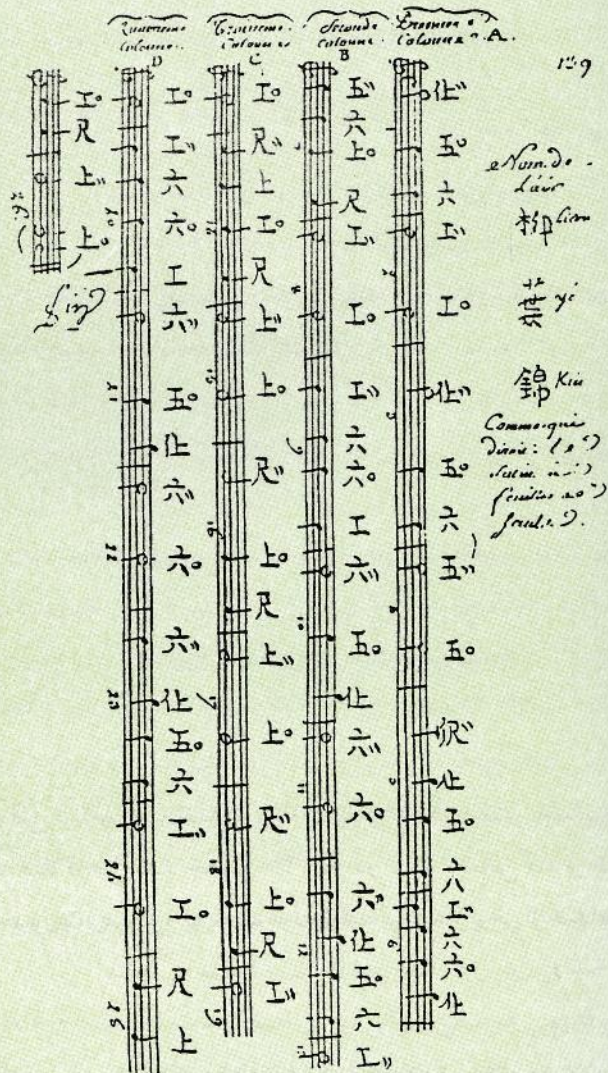
بعضی صداها دارای ارتعاش منظمی نیستند. یعنی معلوم نیست اجسامی که این صداها را به وجود آورده‌اند چندبار در ثانیه نوسان می‌کنند، مثل صدای قاشقک، شکستن شیشه و مانند آنها.

• صدا، علاوه بر بسامد، مشخصات دیگری نیز دارد که عبارتند از: شدت، کشش و رنگ یا طنین. شدت صدا کیفیتی است که صدای قوی را از صدای ضعیف متمایز می‌کند. کشش (یا دیرند) کیفیتی است که صدای طولانی را از صدای کوتاه متمایز می‌کند و رنگ یا طنین کیفیتی است که صداها را تولیدشده از منابع صوتی مختلف (مثلاً تار یا کمانچه یا پیانو) را از هم متمایز می‌کند.

۲-۱- نغمه

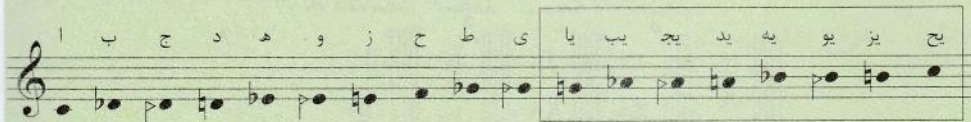
نغمه در لغت به معنای آوا، آواز و نوا است. در ادبیات به معنای سرود و آهنگ نیز به کار رفته است. اما در رسالات موسیقی معنای متفاوتی دارد که رایج‌ترین آنها صدایی است که دارای بسامد مشخص و ثابتی باشد.

• امروزه تقریباً در همه‌جای دنیا از شیوه‌ی نغمه‌نگاری اروپایی برای ثبت موسیقی استفاده می‌شود. اما شیوه‌های دیگری هم نزد اقوام و ملل مختلف وجود دارد. مثلاً چینی‌ها، هندی‌ها و تبتی‌ها به شیوه‌های خاص خود نغمه‌نگاری می‌کنند.

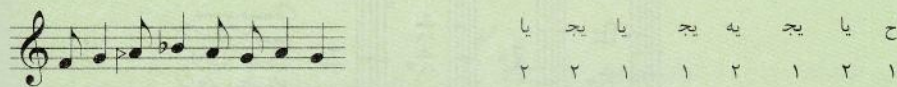
نمونه‌ی نغمه‌نگاری چینی (نغمه‌نگاری اروپایی در زیر نغمه‌نگاری چینی آمده است)

• در ایران قدیم، یکی از روش‌های دانشمندان موسیقی‌شناس برای نغمه‌نگاری استفاده از حروف ابجد بوده است. این حروف همان حروف الفبای فارسی است که به ترتیب خاصی به دنبال هم می‌آیند: ا ب ج د (أبجد)، ه و ز (هَوَز)، ح ط ی (حَطّی)، ک ل م ن (کَلَمَن)، س ع ف ص (سَعَفَص)، ق ر ش ت (قَرَشْت)، ث خ ذ (ثَخَذ)، ض ظ غ (ضَظَغ). نغمه‌نگاری با این حروف به شیوه‌ی زیر صورت می‌گرفته است:

مقایسه‌ی نغمه‌نگاری اروپایی و نغمه‌نگاری با حروف ابجد

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، از نت سل به بعد به ابتدای حروف ابجد، هوز و حرف «ح» از حَطّی یک حرف «ی» اضافه شده است.

(حروف از راست به چپ خوانده می‌شوند و اعداد، نشان‌دهنده‌ی تعداد ضرب‌های هر نغمه‌اند. در اینجا واحد ضرب را یک چنگ در نظر گرفته‌ایم.)

نمونه‌ای از نغمه‌نگاری یک ملودی با حروف ابجد

زیر و بمی نغمه: وقتی بسامد یک نغمه از بسامد نغمه‌ی دیگر بیشتر باشد نغمه‌ی اول زیرتر از نغمه‌ی دوم است. مثلاً فرض کنید جسمی ۴۴۰ بار در ثانیه ارتعاش کند و جسمی دیگر ۲۲۰ بار در ثانیه. در این صورت، صدایی که جسم اول تولید می‌کند زیرتر از صدای تولیدشده توسط جسم دوم است.

مثال: اگر تسمه‌ای را با سرعت‌های مختلف در هوا بچرخانند، وقتی سرعت چرخاندن تسمه زیاد می‌شود صدا نیز زیرتر می‌شود.

تئوری‌هایی که در قرن حاضر برای موسیقی ایرانی نوشته شده‌اند بیشتر به مبانی نظری موسیقی اروپایی توجه کرده‌اند تا به پیشینه‌ی طولانی مباحث نظری در موسیقی ایرانی-عربی-ترکی و سال‌ها است که ضرورت تدوین یک تئوری موسیقی ایرانی، برای آموزش در هنرستان‌ها، که از دل همین موسیقی برآمده باشد احساس می‌شود. کتاب حاضر که نتیجه‌ی بیش از یک سال نشست‌های مداوم و منظم شورای تخصصی مبانی نظری موسیقی ایرانی (از نیمه‌ی تیرماه ۱۳۸۲ تا پایان مردادماه ۱۳۸۳) است برای پاسخگویی به این نیاز تألیف شده است. این کتاب، با آگاهی از اینکه نظام موسیقایی ایران در حال حاضر با گذشته تفاوت‌هایی دارد، مفاهیم نظری بنیادین را از رسالات نظری کهن اخذ کرده و اصول و قواعد موسیقی ایرانی را از آنچه امروزه در عمل اجرا می‌شود استخراج کرده است. این اصول و قواعد، مربوط به موسیقی کلاسیک ایرانی است که آن را معمولاً «موسیقی ردیفی» می‌نامند. مبانی تئوری حاضر، بنابراین، ردیف موسیقی ایرانی، به معنای عام آن است و از ملاک‌گرفتن یک ردیف واحد برای تدوین مبانی نظری موسیقی کلاسیک ایرانی اجتناب شده است.

